

Større anmeldelser

Danmarks middelalderlige byplaner

Af Grethe Jacobsen

Jørgen Elsøe Jensen: *Danmarks middelalderlige byplaner*. Bind 1: Fyn med omliggende øer. (Dansk Komité for Byhistorie/Odense Universitetsforlag, 1992). 176 s.

Jørgen Elsøe Jensen: *Danmarks middelalderlige byplaner*. Bind 2: Syd- og Sønderjylland. (Dansk Komité for Byhistorie/Skov- og Naturstyrelsen/Odense Universitetsforlag, 1994). 176 s.

Jørgen Elsøe Jensen: *Danmarks middelalderlige byplaner*. Bind 3: Lolland – Falster – Møn. (Dansk Komité for Byhistorie/Skov- og Naturstyrelsen/Odense Universitetsforlag, 1994). 160 s.

Som middelalderhistoriker med et begrænset antal skriftlige kilder til rådighed kaster man sig henrykt over beslægtede discipliner, når de kan producere nye kilder. Middelalderarkæologien har i anmelderens øjne været det fagområde, der har produceret de fleste nye vidnesbyrd, og for en historiker med interesse specielt for byhistorien har de senere årtiers byarkæologiske udgravninger og rapporter været spændende læsning. Det gælder både de rapporter, der udsprang af Projekt Middelalderbyen (vi mangler stadig et par bind derfra), og de købstadshistorier, der er resultatet af de mange købstadsjubilæer, der er fejret de seneste år. Uanset om man er enig med arkæologernes tolkninger eller ej, eller ærgrer sig over manglen på samme, har

det altid været udbytterigt at få skrivebordsteorier, baseret på skriftlige kilder, prøvet af på de materielle fund.

Det var derfor med nogen spænding, undertegnede modtog tre bind om Danmarks middelalderlige byplaner, og det er som historiker, jeg har læst dem og anmelder dem. Vel vidende at bindene af arkæologer er blevet kraftigt kritiseret, har jeg stillet spørgsmålet: »Er der her nogle nye kilder, der kan af- eller bekræfte de hypoteser om det middelalderlige bysamfund, som er baseret på skriftlige kilder?«

Baggrunden for undersøgelsen er, at i 1987 »godkendte [her menes vel tiltrådte?] Danmark den såkaldte Granada-konvention om bevaring af Europas kulturarv« (bd. 1 s. 7), hvilket bl.a. indebærer forpligtelse til at registrere og undersøge landets arkitekturarv, herunder også »bebyggelsens store rumlige sammenhænge« (ibid.). Forfatteren så en chance for at efterprøve sin hypotese om, at middelalderens danske byer »synes at have fået deres blivende form fra begyndelsen, og at byplanerne siden gennem århundrederne blev overholdt som den dispositiveriske ramme for byudvikling. Forholder det sig sådan, er de middelalderlige byplaner ... også fremragende kilder til deres egen historie« (ibid.).

Ovenstående er fra forordet til bind 1, og man læser spændt videre, idet man med rimelighed kunne forvente, at indledningen i samme bind tager fat på de

videnskabelige udfordringer ved disse udsagn ved at definere, hvad en byplan er, hvad de enkelte træk i planen er, der tilsammen danner en byplan, hvilken grad af variationer der kan tillades, uden at planen mister sin værdi som kilde, hvad eller hvem der har givet inspiration til eller dannet forbillede for byplanen, og endelige hvad planen kan fortælle om samtidens bysamfund.

Indledningen begynder med et citat af Hugo Matthiessen, der havde samme tanker om byplanen som kilde. Med al respekt for Matthiessen, hvis enestående fornemmelse for landskabets rolle i historien ingen vel vil bestride, må der lidt mere til i dag. (Mathiessens fornemmelse for Ribes betydning og alder kunne f.eks. ikke få ham til at gennemskue, at byen stammer helt fra germansk jernalder. Det ved vi nu, takket være de sidste fire årtiers udgravninger). Men vi får ikke meget mere om byplaner på et teoretisk plan, derimod en gennemgang, baseret på Anders Andréns afhandling, af middelalderens byer, hvoraf kun dem, der ligger inden for de nuværende Danmark er med i undersøgelsen. Der er et kort over alle byer i middelalderen med markering af de i undersøgelsen inddragne, men ikke angivelse af, hvilke byer der er med i de enkelte bind. Så koncentrerer diskussionen sig om Fyn, især om de geografiske og geologiske forhold for byernes placering, hvilket afsnit afsluttes af følgende sætning: »Det handelstrafikale krav centrerer [sic] byerne, men valget af terræn viser, at byanlæggerne derefter foretrak en naturligt beskyttet plads med gode besejlingsforhold og en velegnet grund at bygge på« (s. 13). Hvem disse byanlæggere var, røbes ikke, og udsagnet siger faktisk ikke andet, end at de har været ganske fornuftige. Byplanerne på Fyn er i princippet ens, siges det kort efter, men kirken, der uvist af hvilken grund kaldes »kristuskirken« (ibid.),

bringer lidt »forstyrning« (forstyrrelse?) ind i byplanerne, så de afviger fra hinanden, hvilket er udslag af kirkens »åbenlyst grundfæstede position i denne tids byanlæggende samfund« (ibid.). Man ser for sig byerne skyde op som paddehatte i samtiden, som vistnok er 1100-tallet. Side 14 afsløres det, at også købmændene har bosætningsinteresser i byplanen, mens den øvrige bybefolkning ikke har nogen stemme. (Stemte man om byplanerne?). Først nederst side 14 slås det fast – uden begrundelse – at efter den første urbanisering i 1000-årene, hvis bygrundlæggere ikke defineres, var det den kristne kirke og »et lag af købmænd«, der sammen stod bag bygrundlæggelserne. Men vi får stadig ikke at vide, hvad disses planer går ud på.

Den efterfølgende diskussion med utallige kort om hovedgadernes former og orientering bidrager ikke stort til forståelsen, ud over at købmændene foretrak at bygge på sydsiden af gaderne, så de kunne opnå »det højeste mål af solbeskinnet lykke, som er så efterstræbt i Fyns middelalderlige byplanlægning« (s. 16), og det »forener de fynske byer med en egen inderlig charme, at de er så oprigtige« (sic). Jeg vil til enhver tid være rede til at prise de fynske byers charme, men hvad *har* det dog med en videnskabelig diskussion af byplaner og historie at gøre?

Ovennævnte citater er typiske for indledningen. Sproget veksler fra det generelle og intetsigende til det alt for indforståede, uden at der gives et sammenhængende billede. Ethvert tilløb til et overordnet træk i planen nedbrydes omgående ved beskrivelse af alle de steder, hvor trækket ikke findes eller er forvredet, så det mister sin mening. Den vistnok eneste sikre konklusion, jeg har kunnet uddrage af diskussionen om de fynske byer, er, at vejret og især blæsten har spillet en rolle. Heraf kan jeg så selv

konkludere – igen – at det var ganske fornuftige folk, der planlagde byerne – forudsat, at der var en samlet planlægning eller bevidst kopiering af en hovedplan. En diskurs om de forskellige teorier om bydannelsen, eller – for at bruge et eksempel på forfatterens noget aparte ordvalg – byrejsningen, bringer ikke noget nyt til denne diskussion, og det kan undre, at Projekt Middelalderbyens metoder og resultater slet ikke inddrages her. Midt i diskursen afsløres det, at det er for usikkert at bruge kirkens plads i byplanerne til et sikkert »alderskendetegn« (kriterium?), og at »byplanernes figurlige former ikke [kan] anvendes i en dateringssammenhæng« (s. 21). Alligevel slås det fast i den afsluttende del om »byplanerne som monumenter« (s. 24-26), at middelalderens byanlæg er overleveret i byplanerne, og at de »må have fundet deres blivende form fra begyndelsen og siden blevet overholdt gennem århundreder«. Beviset herfor er, at en undersøgelse i Rudkøbing viste, at grundskelsforholdene næsten var uforandrede fra 1700-årene til i dag.

Som historiker må man omgående stille spørgsmål ved den underliggende antagelse, at ingen forandringer i Rudkøbings grundskel fra 1700-1900 er lig med ingen forandringer i alle landets (eller kun Fyns?) middelalderlige byers grundskel fra højmiddelalder til i dag. Men det er faktisk, hvad der postuleres efterfølgende – dog med visse undtagelser, idet det medgives at større brande kunne forårsage rettelser til byplanen. Endelig er der et herligt afsnit om Viborg, der endnu i dag skulle lide under sin »vanskelige, krigsskadede byplan« (s. 25), en skade forårsaget af Erik Menveds opførelse af en borg i 1313 og deraf følgende oversvømmelse af den ældste bydel. At skade en by i 684 år er ganske imponerende. Er sådan en skadet byplan værd at bevare?

At afsnittet slutter med et suk over moderne planer og den trussel, de udgør mod de middelalderlige planer, er kun at forvente, selv om vor tids største udslag af vandalisme, Thriges Gade i Odense, ikke nævnes på dette sted.

Hoveddelen af bindet udgøres, som i de følgende bind, af en gennemgang af de enkelte byer, deres byplaner og enkelte bygninger og byudviklingen. Da man mangler en baggrund for at måle det interessante ved den enkelte by, bliver disse gennemgange til ophobninger af fakta om byernes topografi, rigt illustreret med byplaner og fotografier fra forrige århundrede.

Op til udgivelsen af bind 2, to år efter det første bind, har der været mere tid til omtanke, og de få sætninger, der i første bind gjorde rede for projektet og ideen bag, er nu flyttet fra forordet til indledningen og udvidet til at fylde en hel side, hvis budskab stadig er, at de middelalderlige danske byplaner må være oprindelige og stort set bevaret intakt, og at de derfor skal beskyttes både som bygningsmonumenter og som »uvurderlige kilder til samfundets historie« (s. 9). I den første billedtekst (fig. 1) stilles de spørgsmål, som burde være stillet og besvaret i bind 1: Hvad er en byplan? og hvad kan den fortælle om bysamfundets udvikling? Det gøres der så forsøg på, men på en bagvendt måde, idet et afsnit benævnt »analyse« viser sig at være en konklusion vedrørende de faste elementer i de middelalderlige byplaner, ingen dog overraskende: hovedgader, der leder trafikken til bymidten med kirke og torv, og en brogade, der fører ned til stranden og skibsbroen. Hvad er der specielt dansk ved dette?

Den skelnen mellem bundne og frie former, der gøres i bind 2 (svarer den til de tvungne og utvungne byplaner i bind 1?), og som er henholdsvis nord-syd orientering og øst-vest orientering, viser sig at fordele sig på jyske dalbyer (tvun-

gen plan dvs. nord-syd orientering) og fynske byer (øst-vest orientering). Har det mon noget at gøre med, at trafikmønstret i landet som helhed var øst-vest på Fyn og nord-syn i Jylland, snarere end at det fysiske landskab tvang middelalderens byplanlæggere til at afvige fra det fynske mønster? Det fremgår nemlig indirekte af indledningen til bind 2, at det fynske mønster er det ideelle, hvorpå resten af landet skal måles. Ser man nærmere på argumentationen er begrundelsen den, at købmændene gerne ville have sol i deres baghaver og beskyttelse mod nordenvinden. Som hovedeksempel på denne begrundelse fremhæves i ord og billeder Østergade i Rudkøbing. Jeg må ærligt indrømme, at jeg i mine studier af middelalderens danske bysamfund ganske har overset Rudkøbings dominerende indflydelse på dette bysamfund.

I bind 3 hedder indledningen »Danmarks købstæder – en kulturomgivelse fra middelalderen«, men heller ikke her findes nogen afklaring. Diskussionerne fra de foregående bind gentages og udbygges. Det havde været en fordel, at baggrunden for og omfanget af undersøgelsen havde været beskrevet udførligt i det første bind (med angivelse på et kort over, hvilke byer der behandles i de enkelte bind) og så gentaget i hvert bind med samme opsætning, så den læser, der har alle bindene, kan gå direkte til de nyheder, der bringes i det foreliggende bind.

Der er desuden den fare ved at skrive det samme flere gange, at gisninger ender med at blive præsenteret som fakta. I bind 3 får vi at vide, at det var købmændene, der udpegede de steder, hvor der skulle anlægges en by (s. 12). Et andet mønster, der tegner sig, er, at et binds hovedresultater skal findes i det

følgende bind. I bind 3 er det diskussionen af byerne i Syd- og Sønderjylland, der dominerer, noget der nok skal forvirre læseren, der tror, at hun skal læse om byerne på Lolland, Falster og Møn, som der står uden på bindet.

Skal man sammenfatte de foreliggende bind, må det være, at det ikke er nogen dårlig ide, der ligger bag undersøgelsen, nemlig at definere og analysere byplanerne, som de afspejler sig i de danske byer med middelalderlig baggrund, og at det er al ære værd at få dem kategoriseret som bevaringsværdige levende organismer. Det viser tillige et beundringsværdigt mod at publicere en undersøgelse, mens den står på. Men – hvis undersøgelsen skal have videnskabelig værdi, kræver det fasthed i ordvalget og i brugen af de valgte ord; men først og fremmest kræver det nogle hypoteser, der lader sig måle – og som er værd at måle. Disse krav stilles til al historieforskning, men kravene er påtrængende her, hvor genstanden for undersøgelsen er så diffus. Elsøe Jensen burde være begyndt med en videnskabelig diskussion af sit emne og sine hypoteser og derefter have afprøvet hver byundersøgelse mod disse hypoteser med en sammenfatning i hvert bind af områdets byplaner, nationale karakteristika, egns-karakteristika og konklusioner, der kan drages af dette.

Man må håbe på, at når forfatteren skriver det afsluttende bind (det er uklart, hvor mange der er planlagt), er han nået til en afklarethed og kan præstere en sammenhængende verificeret hypotese i et naturligt og klart sprog om byplaner som historisk kilde, der kan bruges i den videre forskning. Indtil da må jeg anbefale Hugo Matthiessens vandrebrev og den øvrige litteratur om det danske bysamfund i middelalderen.